

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.2.09“19”

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-5-148-155

Богданова М. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет

Богданова М. І.,

студентка,
Запорізький національний університет
masha.bogdanova1999@gmail.com

ПОШУК ЛЮДСЬКОЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ У МАЛІЙ ПРОЗІ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО

Анотація

У статті розглянуто екзистенційні концепти у малій прозі Михайла Могілянського в контексті європейських віянь початку ХХ століття. Окрім того, досліджено теоретичні аспекти філософії екзистенціалізму, його впливу на літературу. У малій прозі автора переважають екзистенційні концепти: життя-для-себе; життя-для-іншого, самотність, відчуження, нудота, свобода, абсурдність у світі, самогубство.

Ключові слова: екзистенціалізм, мала проза, концепт, життя, самотність, свобода, абсурд, самогубство, відчуження.

Summary

The article considered existential concepts in small prose of Michael Mohyliansky in the context of European trends of the early twentieth century. In addition to this, the theoretical aspects of the philosophy of existentialism and its influence on literature are investigated too. In author's flash fictions dominated existential concepts such as life-for-myself; life-for-another, loneliness, subtraction, nausea, freedom, absurdity in the world,

Key words: existentialism, small prose, concept, life, loneliness, freedom, absurdity, suicide, subtraction.

Увагу літературознавців привертають твори, що розкривають проблеми взаємозв'язку особистості й суспільства. Особливої уваги потребує мистецтво письменників, які з певних причин опинилися під пильним наглядом НКВС. В українській літературі таким є духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 20-х років ХХ століття, яке залишило високохудожні твори в галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру й було знищене сталінським режимом. Часом страждали цілі письменницькі родини.

Помітне місце в українському історико-літературному процесі належить Михайлові Могілянському та його сім'ї – Ладі, Дмитру, Олені, твори яких були вилучені з літературного процесу, а імена безпідставно забуті. Слушно зауважила з цього приводу І. Кириленко: "...українським письменникам В. Підмогильному, В. Домонтовичу, Є. Плужнику,

М. Могилянському не були чужі філософські проблеми, що поширювалися на заході; більше того, у силу історичних умов українські митці іноді випереджали своїх західних колег у пошуках відповідей на питання, що ставила епоха духовних зламів і соціальних катаклізмів” [4, 5].

Варто зазначити, що окремі питання специфіки творчості Михайла Могилянського окреслено в літературознавчих розвідках С. Крижанівського, Г. Кураса, Ю. П'ядака, В. Сарбея, В. Скуратівського, М. Чабана, Н. Шумило та ін.

Мета дослідження полягає в розкритті людської екзистенції в малій прозі Михайла Могилянського в контексті європейських віянь початку ХХ століття.

Екзистенціалізм, або філософія існування (фр. *existentialisme* від лат. *existentia* – існування) – напрям у філософії [5], який виник наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття як пошук відповідей на важливіші питання людського існування, що з'явилися під час кризи раціоналістичної традиції філософствування. Класичний раціоналізм відобразився в дегуманізації людини. Перевага розуму в просвітницьких ідеологіях знайшла відображення в реалізації прагматичних, технократичних схем соціальної перебудови. Яскравим прикладом є ідеологія тоталітаризму, де превалює раціоналістична традиція в оцінці природи соціальних трансформацій, коли за допомогою ідеалу стало можливим перекинування дійсності.

Батьківщиною напрямку вважають Німеччину. Саме тут у 1927 році вийшла праця М. Гайдеггера “Буття і час”. Незабаром після цього з'явилася тритомна “філософія” К. Ясперса й робота “Духовна ситуація часу”. У цих працях отримала оформлення екзистенціальна концепція особистості.

Подальше формування напрямку пов'язане з етапами розвитку німецької й французької традицій. Якщо перша представлена М. Гайдеггером, К. Ясперсом, то друга – Ж. П. Сартром, А. Камю, Г. Марселем. Течія екзистенціалізму неоднорідна. Так, Г. Марсель і К. Ясперс – представники релігійної гілки екзистенціалізму, а Ж. П. Сартр, А. Камю – атеїстичної, що зовсім по-різному трактують межі людського існування й можливості їх подолання.

Історія, розвиток інтелектуального життя підтвердили необхідність нових настанов у розумінні людини. Сутність людини знаходиться в існуванні, пограничних ситуаціях, конкретній діяльній реалізації. У розкритті подібних підстав соціального життя зіграв роль екзистенціалізм, що спрямований на тематизацію долі особистості, цінності життя.

Узагалі екзистенціалізм – це філософія особливого роду. Предметом її вивчення є людина, її існування (буття). Але наука про людину, на думку екзистенціалістів, неможлива, тому філософія являє собою поза

науковий, поза теоретичний розгляд людського буття, інтимні переживання окремого індивіда.

Основним положенням екзистенціалізму є постулат: екзистенція (існування) передує есенції (сутності). У художніх творах екзистенціалісти прагнуть збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя.

Головним поняттям у філософії екзистенціалізму є свобода. Свобода – це сама екзистенція людини. Вона означає можливість самостійно вибрати свою мету, діяти заради її досягнення. Єдиний спосіб уникнути стандартизації – стати особистістю, перестати жити у відповідності із зовнішніми принципами. Досвід осмислення свободи у французькому екзистенціалізмі дозволив визначити ціннісні пріоритети в розумінні сутнісної своєрідності людини, соціального взаємозв'язку. Поняття “свобода” багатозначне й багатостороннє. Свобода може бути особистісною, соціальною, моральною, політичною.

Основоположною ідеєю усіх течій екзистенціалізму було поняття життя та його ірраціональне тлумачення. Життя – це космічна сила, життєвий порив, життя як прагнення свободи. Життя, яке не можна пізнати ні за допомогою почуттів, ні – мислення. Воно пізнається лише інтуїтивно. Саме таке тлумачення життя й стало відправним моментом у розвитку екзистенційної філософії.

Визначним поняттям екзистенціалізму є існування, тривога, розпач, приреченість, провина, сумнів, відчай, свобода – поняття, які стосуються людини. Існування, за Сартром, – це процес переживання життя; випробування почуття.

Екзистенціалізм в літературі – це одна із течій модернізму, де джерелом художнього твору є сам митець, який висловлює життя особистості, відтворюючи художню дійсність, що розкриває сенс життя. Екзистенціалізм розглядають також і як умонастрій з притаманними йому спільними світоглядними мотивами. Серед філософів та письменників ХХ століття представниками екзистенціалізму у Франції вважають А. Жід, А. Мальро, Ж. Ануї, Б. Віан; в Англії – В. Голдінг, А. Мердок, Дж. Фаулз; у Німеччині – Г. Е. Носсак, А. Дьоблін та ін. Характерні для екзистенціалізму умонастрої та мотиви спостерігаються також у творчості Ф. Достоєвського, Ф. Кафки, Р.-М. Рільке, Т. С. Еліота, Р. Музіля та ін.

Широкого розвитку набув екзистенціалізм в українській літературі, що знайшло відбиття у творах І. Багряного, В. Барки, В. Домонтовича, Ю. Косача, М. Могілянського, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, Є. Плужника, О. Турянського, М. Хвильового, В. Шевчука, у поезії представників “ню-йоркської групи”, у ліриці В. Стуса та ін.

Особливої уваги заслуговує проза Михайла Могілянського. Варто зазначити, що в 30-х роках ХХ століття було вилучено не тільки художні твори, а й теоретичні праці митця, які донедавна згадувалися лише в

коментарях у виданнях 90-х років.

Певний внесок у дослідження прози митця зробили С. Кривенко, який у дисертаційному дослідженні “Творчість Михайла Могилянського в літературному контексті доби” [2] з’ясував проблемно-тематичні та структурно-поетичні особливості творчого доробку митця в контексті літературного процесу кінця XIX – початку XX століття та визначив у ньому місце Михайла Могилянського. Розширила коло творчих пошуків дослідників робота І. Кириленко, яка в дисертації “Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років XX століття” дослідила екзистенціальні концепти в романі “Честь”. Наразі виникла потреба в аналізі малої прози митця в модерністичній філософсько-естетичній системі крізь призму екзистенціалізму.

У збірці “Оповідання” (1916) основний письменницький інтерес спрямований на висвітлення буття людини, заглиблення в психологію, внутрішній світ особистості. Письменника цікавлять яскраві спалахи почуттів, які чатують на людину в пекучій буденщині та монотонності повсякденного існування. Його герої-інтелектуали, перебувають у складних стосунках зі світом та оточенням, прагнуть свободи, самореалізації в абсурдному світі.

У нашому розумінні модель буття героїв Михайла Могилянського – це їхнє уявлення про життя й ставлення до нього, воно ґрунтується на національному, соціальному й, головне, – індивідуальному досвіді. Виокремлюючи ці моделі, ми акцентуємо увагу на духовних, психологічних, соціальних факторах і простежуємо взаємозв’язок екзистенцій із суспільними домінантами. Досліджуємо особливості поглядів прозаїка на роль і місце людини в житті, сенс її буття.

Екзистенційними пошуками людського сенсу життя, переповненого суперечностями насичене оповідання “З темних джерел”. Могилянський симпатизує героєві, на відміну від інших оповідань, називає прізвище – Аргулін. Це юрист за фахом, який був присяжним повіреним. Автор зі знанням тонкощів юриспруденції, оскільки сам був юристом, змальовує успішного молодого чоловіка: “У часи сенсаційних процесів його ім’я не сходило з рядків газет та часописів і навіть про ординарні діла, у яких він виступав оборонцем, подавалися докладні відомості” [6, 169]. Зображуючи портретні риси героя, автор акцентує на виразних деталях: виразі обличчя – “сталевий погляд очей”, жестах – спокійні, урівноважені; од “всієї фігури віяло почуттям здоров’я, бадьорості, енергії, молодого сили” [6, 169]. Ці, як і інші характеристики, свідчать про почуття героя. А переживає він *упевненість, гордість, навіть внутрішню байдужість*. Думки про майбутній виступ навіюють приємні почуття *насолоти самим собою*. Аргулін їде потягом на суд, у його уяві вимальовуються дні засідань, де він, безумовно, блискуче виступить, і всі засоби масової інформації будуть пістрявіти заголовками. Годинник відлічує час до цієї

події. Відчуте від таких думок “*смакування радості життя*” змінює *страждання*, що викликало спогад – “убиваючий радість життя”, пов’язаний зі смертельною хворобою коханої: “Доктори сказали йому, що надії на те, щоби лишитися жити, майже нема ніякої” [6, 171]. Ця подія призводить до глибоких екзистенціальних проблем, порушених у душі, – *абсурдність* людських устремлінь, *безглуздість* власного буття. *Смерть і життя* стали рівноправними концептами. Навіть після неочікуваного одужання коханої важкі екзистенціальні переживання не залишили героя, навпаки призвели до *смерті любові*. Мотив *відчуженості* й *абсурдності* сфокусовано навколо кінцевого пункту, куди направляється потяг, у якому їде герой, та *житті*, яке переривається пострілом у цьому самому потязі.

Варто звернути увагу на мотив самогубства у творах Михайла Могілянського. Автор моделює “*розумне самогубство*”, оскільки воно пов’язане з осмисленням *буття* та ідеєю *безсмертя* людини. Сам Достоєвський дійшов висновку, що більшість людей знищують себе через відсутність будь-якої ідеї, можливо, є люди, які жили, не маючи її взагалі, але митця вони не цікавили. У центрі творів обох авторів – *самогубства інтелектуалів*.

Новела “Коротке побачення” є психологічною сповіддю молодого чоловіка. Автор свідомо уникнув експозиції, зосередившись на передачі відчуттів і почуттів героя, що спричинила звістка про зустріч. Як екзистенційний персонаж, він переживає *хвилювання, страх, байдужість, збентеженість, злість*. На нашу думку, сюжет твору пов’язаний з новелою Івана Франка “Сойчине крило”, оскільки автор не вдається до зображення стосунків героя, події, яка викликала такі зміни у свідомості молодого людини, що спричинила *душевні розлади* й *самотність*. Михайло Могілянський вдається до часткового замовчування в інтерпретації стосунків молодих людей, залишаючи це на домислювання читачеві. Нам відомо, що рік герой прожив цілком самотньо. І праця вилікувала героя-інтелектуала: “Усе минулося, уляглося, я заспокоївся. Почав багато читати, читав двадцять годин на добу, тільки чотири години спав. Займався французькою та німецькою мовами, обмірковував один твір, робив для нього виписи, читав романи” [6, 175]. *Нервовість* й *страх* змінює *байдужість*, лише “спомини про неї бентежать душу” [6, 175]. Від думки про зустріч з нею героя охоплює злість, що жінка в змозі повернути все. На зустрічі з нею його почуття змінюються від *злості* до *приятності* й *жалості* та навпаки. Головний герой переборює почуття й тікає. Основним екзистенційним концептом в оповіданні є *свобода* героя, адже на ранок він: “... був живим чоловіком; смертельна байдужість до всього в світі без сліду минулася, забажалося робити, читати, забажалося жити!” [6, 175].

Михайло Могилянський експериментував із жанровими формами малої прози, віддавши оповідання “Згуба” до журналу “Українська хата” (1913, Ч. 6), зробив жанрове уточнення, класифікуючи твір як психологічний нарис. На нашу думку, твір є новелою, оскільки відсутня експозиція у творі й авторська розповідь не ведеться в причинно-наслідковому зв’язку. Сюжетові притаманна кільцева будова. Розповідь ведеться від першої особи. Виокремлені автором на початку й у кінці твору символи “отрути”, “шворки” пов’язані з екзистенційним концептом *смерті*. Жінка оповідає про своє життя, наче перед Господом, пояснюючи власні вчинки. Будучи молодою, успішною, розумною дівчиною, вона могла б “скінчити гімназію”, “курси”, вибудувати гарну кар’єру, мати коханого: “Могла б, діставши диплома, працювати б на тій славній ниві народній” [6, 175]. Але в ній постав бунт, бунт проти дотримання традицій: “Огидло мені все навкруги, огидла загальна брехня, що неподільно панує на всіх шляхах бідного, пригніченого, нудного життя людини” [6, 175]. Як екзистенційний герой, вона хоче мати свободу: “Для себе жити мусить людина, бо її ж життя не кількаразове. Хочу щастя, краси і радості життя, не хочу зректись їх ні для тієї краплини добра, що можу створити ближньому, ні для того, щоб стати гноєм для щастя майбутнього. Для себе життя хочу! Необмежену волю!” [6, 180].

Специфікою поезики Михайла Могилянського є свідоме уникання описів героїв, авторських відступів, що дає змогу зосередитися на діалогах персонажів, їхніх вчинків. В оповіданні “Згуба” автор приділяє увагу помешканню, вимріяному героїнею. Це власне житло, у якому тихо й тепло, особливо коли на вулиці дощі й мряка; м’які килими з “фантастичними візерунками, що притуплюють звуки кроків”, старі гравюри, квіти: троянди, конвалії; камін, який героїня любила розтопити й лягти на м’який килим, підклавши руки під голову. І, звісно, можливість мріяти. Яскраві барви, музика, келихи шампанського – життя, яке вабило жінку. Опис помешкання говорить про обмежені життєві пріоритети героїні та смаки. Михайло Могилянський не випадково подає у цьому творі опис. За словами В. Ключевського, “...зовнішня обстановка, у якій живе людина... фасад будинку, який вона собі будує, речі, що ними вона оточує себе у своїй кімнаті, – усе це говорить їй самій, хто вона й задля чого існує або бажає існувати на світі” [6, 295].

Межовою ситуацією в житті жінки стає зустріч із хлопцем, якого вона запрошує додому, почувавши скоріше материнські почуття. Зрозумівши його молодість і сексуальну незрілість, вона намагається створити романтичну атмосферу, але хлопець у статевому акті поводить грубо, як із повією. У свідомості головної героїні відбувається екзистенційний злам, що призводить до *втрати сенсу буття, бажання смерті*.

Отже, жінка робить два *абсурдні кроки*, які стають межовими: *від буття-для-себе до буття-для-іншого* й навпаки. Але зворотне повернення від буття повії до звичного життя було неможливим.

Оповідання “Покута” характеризується мозаїчною єдністю з твором “Згуба”, адже автор вдається до осмислення художньої моделі буття жінки, яка постає проти традицій, виборюючи для себе *свободу*. “Покута” – це сповідь молоді жінки, яка відкриває закапелки власної душі незнайомцю: “Просте правдиве оповідання, видимо, знімає з душі дівчини тяжкий тягар” [6, 192]. Вона повідала, що в дитинстві не знала піклування батька, оскільки він їх покинув, коли їй не було п’яти літ, а братові – року. Приїзди батька ворушили рану, що не мала змоги загоїтися. Закохавшись у молодому віці в юнака, “віддалася з усім безглуздя палкої вдачі” [6, 192]. Дівчина завагітніла, і хлопець готовий був побратися, але “*гордість* ображеного серця відмовилася рішуче від милостині” [6, 192]. Вона не хотіла йти шляхом матері – “дружини-підложниці” і, не втрачаючи *свободи*, залишила коханого. Вагітність дівчини й розрив з батьком дитини призвели до *смерті* її матері. Після цієї екзистенційної межі, що переживає головна героїня, єдиною з’єднувальною ниттю із життям була дитина – автор використовує мотив *буття-для-іншого*. Після смерті дитини – утрачається сенс життя. Головна героїня *самотня*, опускається на саме дно, тепер її екзистенція – це *буття-для-смерті*. Отже, в опрацюванні художньої моделі буття героїні провідними екзистенційними мотивами є *свобода, відчуження, смерть*, що несуть у собі потужний онтологічний заряд.

В оповіданні “Ратовниця” дослідницький інтерес викликає ряд екзистенційних мотивів: *абсурдність* навколишнього світу, *нудота, байдужість, відчуження, самотність, світ дна*. Головний герой опустився на найнижчі сходи суспільства: мешкає в одній кімнаті із фаховим злодієм та повією. І, здається, нічого не залишилося в душі героя, лише *порожнеча*. Автор дає можливість з натяків, які є в сповіді чоловіка, зрозуміти, що той раніше належав до вищого суспільства, але змагання за кусень хліба в цьому житті, за можливість бути рівним серед рівних, спустошили людину: “Усе, що переможцеві може дати життя, здавалося нудним і непотрібним” [6, 185]. У душі героя залишилося від того вищого світу лише несприйняття жорстокості в ставленні до жінки. Саме це є ключовим моментом у повороті долі Мані, яка закохується у свого рятівника. Але байдужість чоловіка лише роздмухувала кохання Мані. Межовою ситуацією є сутичка зі злодієм, який, переповнений ревностями, хотів убити головного героя. Але чоловік не відчував страху перед загрозою, готовий був утратити життя: “Я не зробив жодного руху; “кінець!” – промайнуло десь напівсвідомо” [6, 188]. Повертає до життя героя жертвна смерть Мані: “Її смерть дала життя моїй мертвій душі”. І тільки образ бідної дівчини “назавжди ясний і чистий” лишить у душі героя.

Отже, Михало Могілянський був яскравим представником своєї доби. Так, дослідження малої прози Могілянського крізь призму філософії екзистенціалізму дозволило по-новому осмислити творчість, що випередила європейську екзистенційну традицію. У часи змін і катаклізмів, зміцнення влади в Радянській Україні письменник осмислив роль і місце людини. Бачачи недосконалість світу, Могілянський виявляє зацікавлення буттям людини в абсурдному світі. Його герої інтелектуали, професійно досконалі. Вони знаходяться в постійному пошуку людської екзистенції: кохають, насолоджуються життям, без тями кидаються у вир пристрасті, ненавидять, нудяться, розчаровуються, часто в безвиході закінчують життя самогубством. Автор використовує екзистенційні концепти: життя-для-себе; життя-для-іншого, самотність, відчуження, нудота, свобода, абсурдність у світі, самогубство. Герої Михайла Могілянського не досконалі, як і світ, але принаймні вони щирі, як і сам автор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалів Ю. Михайло Могілянський (1873-1942) / Ю. Ковалів // Історія української літератури: кінець ХІХ–поч. ХХІ ст. : у десяти томах ; [підруч. для студ. вищ. навч. закл. затв. МОНМСУ] / Ю. І. Ковалів. – К., 2013. – Том другий : У пошуках іманентного сенсу. – С. 435–442.
 2. Кривенко С. М. Творчість Михайла Могілянського у літературному контексті доби : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / С. М. Кривенко. – К., 2002. – 20 с.
 3. Кривенко С. М. Історія крізь призму одного оповідання : Михайло Могілянський та його “Вбивство” / С. М. Кривенко // Вісник НАН України. – 1999. – № 9. – С. 57–64.
 4. Кириленко І. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / І. Кириленко. – Харків, 2007. – 20 с.
 5. Новейший философский словарь [Электронный ресурс] / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – [3-е изд., испр.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – Режим доступа : <http://ihtik.da.ru>
 6. Могілянський М. Честь. Вбивство : Вибране / Михайло Могілянський. – К. : ВЦ “Академія”, 2015. – 208 с.
 7. Могілянський М. Щоденник. 1934, листопад. – 1937, жовтень / М. Могілянський // Хроніка. – 2007. – №59. – С. 276–492.
 8. Слабошпицький М. Автопортрет людини перед прірвою : Михайло Могілянський та його щоденник / М. Слабошпицький // Хроніка. – 2007. – № 59. – С. 270–275.
 9. Халізев В. Теория литературы / В. Халізев. – М. : Высшая школа, 1999. – 240 с.
- Стаття надійшла до редакції 21 квітня 2018 року**